

Wielka Wojna: „przestrzeń doświadczenia” i „horyzonty oczekiwań” w Europie Środkowo-Wschodniej – próba badawczego rekonesansu

Tom, który oddajemy do rąk czytelników, jest rezultatem badań, zaplanowanych w ramach szerszego projektu – grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, realizowanego od 2014 r. w Instytucie Historii PAN pod kierownictwem prof. Włodzimierza Mędrzeckiego: *Pierwsza wojna światowa na ziemiach polskich. Oczekiwania – doświadczenia – konsekwencje*. Pierwszy, wstępny niejako etap tych badań relacjonował tom poświęcony analizie stanu wyobrażeń społecznych, planów politycznych, tożsamości kulturowych i ich przemian w Europie Środkowo-Wschodniej – u progu Wielkiej Wojny¹.

W niniejszym tomie grupa autorów – jedenaścioro współpracowników grantu w serii mikrografii próbuje spojrzeć w nowy sposób na doświadczenia i przemiany związane z I wojną światową „na ziemiach polskich”. Nie jest to historia walki o niepodległość, dyplomacji, działań frontowych ani też tradycyjnie uprawiana historia społeczna (grup społecznych). Wydaje się, że dwie metafory, które najlepiej oddają zakres tematyczny i zarazem specyfikę proponowanego tutaj spojrzenia, to przedstawione przez niemieckiego historyka Reinharta Kosellecka pojęcia „przestrzeń doświadczenia” i „horyzont oczekiwań”². Zastanawiamy się tutaj nad tym, jak w różnych grupach, wspólnotach (językowych, zawodowych, pokoleniowych, etnicznych, politycznych) na doświadczenia

¹ Zob. *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej*, red. A. Nowak (przy współpracy M. Banaszkiewicza), Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Instytut Historii PAN, Warszawa 2016 [właśc.: 2017], ss. 714.

² Zob. R. Koselleck, „Przestrzeń doświadczenia” i „horyzont oczekiwań” – dwie kategorie historyczne, w: *idem, Semantyka historyczna*, wybór i oprac. H. Orłowski, tłum. W. Kunicki, Poznań 2001, s. 359–388; por. *idem, Przepustki pamięci i warstwy doświadczenia. Wpływ dwóch wojen światowych na świadomość społeczną*, w: *idem, Warstwy czasu. Studia z metahistorii*, tłum. K. Krzemieniowa, J. Merecki, Warszawa 2012, s. 241–262.

z okresu przedwojennego nasuwają się nowe, związane z wojną o nieznaną dotąd skalę i intensywności – i jak zmienia się wraz z tym ich horyzonty oczekiwań, wizje spodziewanej przyszłości, pożądanej i niepożądaną.

Przestrzeń objęta badaniem, owe „ziemie polskie”, których przecież w wyraźnym konturze politycznym nie ma w okresie I wojny, to faktycznie obszar imperiów, które nad owymi ziemiami – dawnej Rzeczypospolitej – wciąż w roku 1914 panują i walczą o nie. To oczywiście obszar Imperium Rosyjskiego, Austro-Węgier i II Rzeszy Niemieckiej, na którym doświadczenia i oczekiwania „polskie” są tylko częścią szerszego, wykorzystywanego tutaj do celów porównawczych, kontekstu politycznego, kulturowego i społecznego.

Czas ujmowany w naszym badaniu obejmuje nie tylko sam okres I wojny, wąsko rozumianej, tj. od rozpoczęcia działań wojennych w sierpniu 1914 do zawieszenia broni w listopadzie 1918 r. Punktem wyjścia są doświadczenia sprzed I wojny, ale zarazem także te formułowane przed jej wybuchem oczekiwania, które biorą pod uwagę narastające napięcie, kolejne kryzysy polityczno-militarne, od wojny rosyjsko-japońskiej w roku 1904 i rewolucji w imperium Romanowów w roku następnym poczynając, poprzez kryzysy bałkańskie, aż do Sarajewa – i dalej... To jest czas, w którym wojna pojawia się na horyzoncie oczekiwań jako jedna z możliwości, jako zagrożenie – lub też jako szansa. Zamyka ten okres rok 1921, kiedy stabilizują się (choćby przejściowo) kontury nowego systemu politycznego, z państwem polskim w uznanych po wojnie polsko-sowieckiej granicach, nowym państwem sowieckim, a także nowymi państwami narodowymi powstałymi na ruinach niedawnego imperium Habsburgów.

W takich ramach Andrzej Zięba analizuje i porównuje ze sobą przestrzenie doświadczeń i horyzonty wyobrażeń politycznych narodowości zamieszkujących Galicję u progu I wojny. Pojawiają się ważne pytania: czy nadchodząca wojna będzie katastrofą czy koniunkturą – okazją do uzyskania własnego państwa narodowego? Jak formują się i w których grupach etnicznych owe horyzonty oczekiwań?

Stanisław Wiech z kolei prezentuje zupełnie odmienną perspektywę: carskiej policji politycznej i odzwierciedlonych w jej raportach obaw przed zmianami mogącymi zagrozić panowaniu Imperium Rosyjskiego nad strategicznie ważnymi peryferiami polskimi. Jak powstrzymać niebezpieczne zmiany zrodzone przez wojnę? Jak utrzymać nad nimi kontrolę? Czy metody wytworzone na gruncie doświadczeń przedwojennych okażą się skuteczne?

Andrzej Nowak w studium przypadku – rozwoju myśli Piotra Sawickiego, przebiegającym na styku etnosu ukraińskiego i zmieniającej się ideologii

wielkoruskiego imperium – stara się przeanalizować kolejne warstwy doświadczeń, jakie nakładają się w tej intelektualnej biografii, poczynając od rewolucji 1905 r. i formułowanych wtedy pytań o przyszłość geopolityczną Rosji i o rozwiązanie problemu wieloetnicznego składu jej imperium w wieku dojrzewających nacjonalizmów. Jak pojawia się i jak przyspiesza pod wpływem doświadczeń Wielkiej Wojny i wynikającej z niej rewolucji 1917 r. horyzont oczekiwań „imperium nowego typu”, idea imperium eurazjanistycznego? Maciej Janowski przedstawia natomiast „styl myślenia” i „rodzaj wyobraźni politycznej” tych polityków ze środkowej Europy, którzy w trakcie I wojny światowej „uznali, że współpraca z państwami centralnymi stanowi największą szansę – zarówno polityczną jak, i cywilizacyjną – dla ich narodów”. Jak tworzył się ich horyzont oczekiwań? Dlaczego zawiódł ich na stronę przegranych w Wielkiej Wojnie? Jakie jest doświadczenie przegranych? Czy bogatsze? Wobec takich fascynujących pytań stawia nas studium wyobraźni politycznej tych, nie tylko konserwatystów, którzy postawili na państwa centralne. Hanna Marczevska-Zagdańska zderza w swej analizie doświadczenia i oczekiwania zewnętrznej wobec Europy, i tę zewnętrzność podkreślającej, elity amerykańskiej polityki zagranicznej z zagadnieniem przyszłości monarchii Austro-Węgierskiej, która zmieniała swoje kształty. Jak tworzyła się w tych kręgach wizja rezultatów wojny i jakie w niej miejsce zajmował problem imperium oraz coraz wyraźniej w nim ujawniających swoje polityczne ambicje „mniejszych” narodów?

Aleksandra Leinwand bada raz jeszcze, na rzadko przywoływanych przykładach koncepcji Emila Haeckera i Jana Strożeckiego, przestrzenie doświadczeń rówieśnego Piłsudskiemu pokolenia polskich socjalistów i wyrażany przez nie u progu Wielkiej Wojny zespół oczekiwań dotyczących relacji między przyszłością socjalizmu i niepodległością Polski.

Małgorzata Gmurczyk-Wrońska, podejmując swoistą próbę stworzenia biografii zbiorowej adwokatów warszawskich czynnych w okresie I wojny, przedstawia zawodowe uwarunkowania ich doświadczeń i postaw, a także politycznych nadziei, wspieranych konkretnymi działaniami w czasie wojny. Mariusz Kulik z kolei analizuje doświadczenia i oczekiwania liczniejszej grupy oficerów polskiego pochodzenia w armii carskiej i ich ewolucję pod wpływem wydarzeń wojennych, a w końcu rewolucji 1917 r. Katarzyna Losson drobniawo zestawia teksty publicystyczne prasy polskiej i ukraińskiej z lat 1913–1917. W tym wzajemnym oświetleniu ukazuje dynamikę doświadczeń, z wojny także wynikających, które wpływały w owym okresie na stosunki polsko-ukraińskie w Galicji, na lęki raczej niż nadzieje, jakie się w tych stosunkach wówczas umacniają. Adrianna Sznepik odtwarza mikrokosmos zgromadzonej

w Zakopanem w latach Wielkiej Wojny polskiej elity artystyczno-kulturalnej i na tym przykładzie ukazuje przemiany oczekiwań dotyczących politycznej przyszłości Polski. Wreszcie Adam Kożuchowski poszukuje specyfiki polskiego doświadczenia I wojny w jego zapisie literackim, w przetworzonej artystycznie pamięci jej głębokich śladów na „polskich ziemiach” – podobnych do „kanonicznej” (zachodniej) wersji pamięci tej wojny, a zarazem wyraźnie odmiennych, skupionych raczej na losach cywilnych ofiar niż na okopowych przeżyciach żołnierzy.

Ten zbiór studiów nie zamyka, rzecz jasna, badań nad polskimi (i środkowo- czy wschodnioeuropejskimi) doświadczeniami I wojny. Mam nadzieję, że po ich lekturze czytelnicy będą mogli dostrzec, w jak fascynujący sposób nieskończona jest zawsze historia zbiorowych przeżyć, lęków, nadziei i wyobrażeń. I jak ogromną rolę odgrywa w ich tworzeniu i przemianach wojna. Zwłaszcza Wielka Wojna, która okazała się Pierwszą z wojen światowych. Odnależliśmy się, jako wspólnota polityczna, w roli jej zwycięzców. Ta perspektywa tworzyła kolejne, ważne horyzonty oczekiwań w XX w. Przegrani mieli inne. Polegli, zmarli i zabici nie mogli mieć już żadnych. To jest historia, która nas współtworzy i którą tworzymy wciąż na nowo: historia wielu doświadczeń i wielu, sprzecznych, oczekiwań.

Luty 2018

Andrzej Nowak